

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2018 metai

1

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ

Projekto finansavimo sutartis Nr. LIP-074/2016

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг., т. I: Гетманство Богдана Хмельницкого 1654–1657 гг. Сборник документов. Ответственный редактор и составитель Е. Е. Рычаловский, Москва: Древнехранилище, 2017, 460 с. + VIII с. ISBN 978–5–9346–291–7; 978–5–93646–292–4

Apie klaidingą leidinio pavadinimą (pvz., B. Chmelnickis niekad nebuvo Kairiakrantės Ukrainos etmonu) recenzijoje jau rašė Tatjana Tairova¹. Ten pat aptarti ir skelbiamų dokumentų atrinkimo principai bei publikacijoje neteisingai sutapatinami terminai „Zaporožės kazokai“ (tai laisvi, nuo nieko, bent iki 1686 m., nepriklausomi kazokai) ir „rejestrinė Zaporožės kariuomenė“ (tai reguliari valdovui prisiekusi Ukrainos kazokų kariuomenė) ir pan.

Leidiny s prademas dideliu dviejų dalių įvadu, kuriame pirmiausia apžvelgta Rusijos ir Ukrainos kazokų santykių istorija nuo XVI a. vidurio iki 1654 m. (p. 5–41, autorius – K. A. Kočegarovas). Parodyta, kad Maskva nuo pat XVI a. vidurio įvairiais būdais ir gana sėkmingai bandė patraukti į savo pusę kazokus, iki Liublino unijos buvusius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) sudėtyje, o vėliau – Lenkijos karalystėje. Iš kitos pusės, parodoma, kaip zaporožiečiai puldinėjo rusų žemes, ir ypač daug dėmesio skirta aktyviam zaporožiečių dalyvavimui vadinamosios *Smutos* įvykiuose Rusijoje (1605–1619 m.). Kaip jau įprasta rusų istoriografijoje, čia nuolat tapatinami lenkai ir lietuviai, Lenkija ir Lietuva, pvz., rašoma, kad Smolenskas *Smutos* metu buvo užimtas lenkų, nors iš tiesų tai padarė bendra Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė (p. 21).

Įdomu, kad ir po *Smutos* zaporožiečiai kasmet rengdavo reidus į Maskvos valstybės pakraščius, aktyviai dalyvavo Smolensko kare (1632–1634 m.), nepaisydami maskvėnų bandymų tuo metu patraukti juos į savo pusę. Ir vėliau zaporožiečiai plėšikavo palei sieną, kartais nužygiuodavo ir į Rusijos gilumą, plėšdami pirkliaus, diplomatus bei vietinius gyventojus. Tuo pačiu metu iš Respublikos į retai apgyvendintus Rusijos pietinius pakraščius kėlėsi ir tapdavo caro pavaldiniais Ukrainos kazokai. Trumpai, bet nelabai konkrečiai pristatoma sovietinė, ukrainiečių ir rusų istoriografija apie rusų ir Ukrainos kazokų santykių raidą nuo 1648 m. prasidėjusio Bogdano Chmelnickio sukilimo (p. 26–27). Pabrėžiama, kad Maskva iš pradžių, prisimindama beveik 50 metų istoriją, atsargiai žiūrėjo į šį sukilimą, ypač į kazokų sąjungininkus Krymo totorius. Pažymėtina, kad jau pirmajame laiške carui B. Chmelnickis kvietė maskvėnus į pagalbą ir siūlė carui tapti Lenkijos karaliumi, bet Maskva kol kas laikėsi nuošaliai (p. 27). 1649 m., nusivylę nau-

¹Žг. Т. Г. Таирова, *Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг., т. I: Гетманство Богдана Хмельницкого 1654–1657 гг.*, Москва, 2017, с. 460, *Славяноведение*, № 2, 2018, с. 125–127.

juoju Respublikos valdovu Jonu Kazimieru, kazokai suintensyvino pastangas patraukti Maskvą į savo pusę (p. 28). Tai po truputį ėmė duoti vaisių, nors Maskva ir toliau laikėsi labai atsargiai, kad nebūtų įtraukta į karą su Respublika (p. 29). Vis dėlto jau 1650 m. Maskva derybose su Respublika (autorius rašo – Lenkija) naudojosi kazokų korta (rodė B. Chmelnickio laiškus) ir pradžioje atsisakė patvirtinti 1634 m. sudarytą Amžinosios taikos (Polianovkos) sutartį bei reikalavo grąžinti *Smutos* laikais prarastas žemes, nors paskui nusileido, bijodami tų pačių kazokų ir totorių įsiveržimo (p. 31). Bet, kaip pažymėta (p. 32–33), nepavykus derybomis susigrąžinti prarastas žemes, Maskvoje pradėta galvoti apie karinį kelią ir galimybę pasinaudoti Ukrainos kazokais. Jau 1651 m. pavasarį rusų pasiuntiniai perdavė B. Chmelnickiui sąlygas: pirmiausia nutraukti santykius su Lenkija, o paskui tartis dėl pasidavimo Maskvai. Bet atsinaujinus lenkų puolimui, B. Chmelnickis iš rusų pirmiausia reikalavo karinės pagalbos, todėl dėl nieko nesutarta (p. 33). Po kazokų pralaimėjimo prie Berestečko šie tapo sukalbamesni ir antroje tų metų pusėje derybos suaktyvėjo, bet ir vėl sustojo 1652 m. pradžioje po Belocerkvės susitarimų tarp kazokų ir lenkų bei lietuvių (p. 34–35). Žlugus Respublikos seimui 1652 m. ir nepatvirtinus tų susitarimų bei lenkams pralaimėjus prie Batogo, derybos su Maskva vėl suaktyvėjo. Metų pabaigoje kazokų pasiuntiniai jokių išankstinių sąlygų (karinės pagalbos) Maskvai nebe-kėlė ir siūlėsi pasiduoti su visa Ukraina (p. 36). Taigi, kazokai sutiko, kad Maskva siųstų į Respubliką pasiuntinybę, kuri keltų pretenzijas dėl atseit laužomos 1634 m. Amžinosios taikos sutarties ir siūlytųsi tarpininkauti, kad suderintų konfliktą su kazokais. Respublikai nesutikus, Maskva derybas turėjo nutraukti ir sudaryti sutartį su kazokais dėl jų perėjimo į pavaldumą carui. 1653 m. pirmoje pusėje caras tam gavo pritarimą iš bojarinų ir patriarcho Nikono, tad planas buvo pradėtas realizuoti (p. 37). Kaip Maskva ir tikėjosi, derybos su Respublika 1653 m. vasarą baigėsi nesėkmingai, nors, kaip pažymi autorius, rusai buvo pasiruošę *lenkams* [kursyvas mano – E. M.] daryti nuolaidas dėl caro titulo nutylėjimo, kad tik būtų patvirtintas Ukrainos kazokams naudingas Zborivo susitarimas. Bet, kaip rašoma, „lenkų delegacijos pozicija buvo tvirta ir nenuolaidi“ (p. 38). Tad iš teksto atrodo, kad pagrindinė artėjančio karo kaltininkė buvo Respublika, nors autorius čia pat rašo, kaip karui rengėsi Maskva: svetimos valstybės gyventojams (Ukrainos kazokams) garantuojama caro globa (tam pritarė Žemės susirinkimas (*Земский собор*) ir Maskvos patriarchas), atlikta visuotinė kariuomenės apžiūra, pas kazokus siųstos pasiuntinybės su globos garantijomis. Po nesėkmingų derybų iš Respublikos grįžus maskvėnų pasiuntinybei, 1653 m. spalio 1 d. Žemės susirinkimas Maskvoje galutinai nutarė priimti Ukrainą į caro globą ir 1654 m. kartu pulti Respubliką (p. 39–40).

Antroje įvado dalyje aptarti Rusijos ir Ukrainos santykiai 1654–1657 m. (p. 42–48, autoriai – K. A. Kočegarovas ir E. E. Ryčalovskis). Pačioje pradžioje autoriai 1654 m. sausio 8 d. Perejeslavlyje priimtą B. Chmelnickio vadovaujamų Ukrainos kazokų sprendimą tapti caro pavaldiniais vadina „žymiu istoriniu įvykiu“ ir paaiškina kodėl (p. 42).

Bet toliau rašo, kad „reikia pažymėti ir tai, jog nepaisant bendros istorijos, tikėjimo, etnio ir kalbinio artumo, nuo 1654 m. po rusų patvaldžio skeptru vyko dviejų visuomenių, itin besiskiriančių viena nuo kitos savo socialine organizacija, politiniais institutais, kultūrinėmis tradicijomis, pasaulėžiūra, suartėjimas“ (p. 42). Tie skirtumai jau pasireiškė Perejeslavlyje, kai kazokai pareikalavo, kad ir caras prisiektų dėl sutarties sąlygų, kaip kad valdovo priesaika buvo įprasta Respublikoje. Bet maskvėnų pasiuntiniai pareiškė, kad tai sumenkintų patvaldystę ir kad caras savo vėlesniais raštais sukongretins ir aptars naujų jo pavaldinių Rusijoje sąlygas. Tai buvo padaryta kovo mėn., ir kazokai gavo plačią autonomiją, bet ne viskas karo sąlygomis buvo įgyvendinta (p. 43).

Toliau autoriai samprotauja apie tai, kaip XVII a. antroje pusėje Maskva įvairiais raštais ir kompromisais po truputį bandė įtvirtinti savo valdžią Ukrainoje ir, išnaudodama prieštaravimus tarp kazokų elito, „po truputį integruoti Mažąją Rusiją, arba Getmanščiną (*Малой Россий, или Гетманщины*), į bendrarusiškąją, o po to ir bendraimperinę erdvę“. Susidaro įspūdis, kad tuomet Rusija jau valdė visą Ukrainą... Toliau išvardijami keturi faktoriai, dėl kurių „minėta integracija tapo nesugražinamu procesu“: kazokų sukilimo metu susiformavusių visuomeninių politinių institutų įtvirtinimas; tuo metu kazokų vadų gautų žemės valdų patvirtinimas jiems; Rusijos sudėtyje atsidūrusių ukrainiečių žemių karinis ir politinis saugumas, leidęs stabilią socialinę ir ekonominę jų raidą, o tai, anot autorių, labai kontrastavo su Lenkijos sudėtyje likusiomis Dešiniakrantės Ukrainos žemėmis, „kurios gyventojai bėgo į Kairijį krantą, tokiu būdu balsuodami už caro protekciją“; daugumos ukrainiečių išpažįstamos stačiatikybės vyravimo įtvirtinimas (p. 44). Atseit niekas negalėjo *Mažajai Rusijai* pasiūlyti geresnių sąlygų, nes šie faktoriai ukrainiečiams reiškė kur kas daugiau „nei neaiškios kazokų valstybingumo idėjos“, kurios taip ir nebuvo įgyvendintos. Deja, šioje vietoje tenka dar kartą konstatuoti, kad rusų istorikai „nenori matyti ukrainiečių veiksmuose gimstančios savarankiškos Ukrainos valstybės. Iš esmės visi ukrainiečių veiksmai pateikiami tik kaip kazokų viršūnių dėl savų interesų priimti vienokie ar kitokie sprendimai ir jie vertinami tik kiek jie atitiko ar prieštaravo Maskvos valstybės interesams, o ne kaip ukrainiečių valstybiniai interesai, nors dažnai išreikšti prieštaraujančių viena kitai visuomenės grupių. Todėl iš to išplaukė nuolatinis nestabilumas Ukrainoje, o tai leido jos kaimynėms tomis grupėmis manipuluoti. Maskva sėkmingai kurstė kazokų mases ir jai prijaučiančius jų pulkininkus“². Be abejo, Lenkijos valdančiųjų klaidos ir netoliaregiška politika prie tokios situacijos irgi labai prisidėjo. O dėl Kairiakrantės Ukrainos stabilumo užmiršta paminėti, kad nuo pagrindinės to meto išorinės Turkijos grėsmės daugiausia gynė ta pati Lenkija su Dešiniakrante Ukraina savo sudėtyje. Todėl, kai po eilinės Maskvos avantiūros XVII a. aštuntojo dešimtmečio

²E. М е і л у с, recenzija kn.: Флоря Б. Н., Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.), Москва: «Индрик», 2010, *Lietuvos istorijos metraštis. 2012/1*, 2013, p. 195.

pradžioje užvaldyti visą Ukrainą turkai siaubė Dešiniakrantę Ukrainą ir įvyko tas masinis gyventojų bėgimas į Kairijį krantą³. O dėl vidinio Ukrainos nestabilumo tai tik vos užsiminta apie 1658–1660 ir 1668–1669 m. krizes Maskvos valdomoje Ukrainoje (p. 44), jau nekalbant apie vėlesnius laikus. Ne be reikalo 1668 m. Ukrainos kazokų etmonas Piotras Dorošenka rusų pasiuntiniui sakė: „prievarta mus padaryti savo pavaldiniais sunku; mes už savo laisves iki paskutinio žmogaus mirsim“⁴.

Gana keistus autorių standartus liudija kad ir toks sakinys: „Dėl baltarusių šlėktos K. J. Poklonskio išdavystės, dar 1654 m. birželį stojusio į rusų tarnybą...“ (p. 45, pabraukta mano). T. y. Poklonskio dviguba išdavystė pirmą kartą yra gera, o kai grįžo tarnauti savo senajam valdovui, o ne agresoriui, jau bloga? Tiesa, komentaruose rašoma jau neutraliau, kad jis „perėjo į lenkų–lietuvių pusę“ (dok. nr. 40 ir 85, p. 306, 345–346).

Įvade ir publikacijoje naudojamas Julijaus kalendorius (žr. p. 50), bet keistoka skaityti, kad Vilnius buvo užimtas liepos mėn. (pagal Julijaus kalendorių – liepos 29 d., bet pagal Grigaliaus – rugpjūčio 8 d., p. 45). Aprašydami 1654 m. įvykius autoriai dar remiasi senesniais ir naujesniais darbais, ir ne tik rusų autorių, o rašydami apie 1655 m. įvykius naudoja jau pasenusį Aleksandro Malcevo darbą, kuris faktiškai rėmėsi tik iki XX a. aštuntojo dešimtmečio publikuotais šaltiniais ir Rusijos archyvų medžiaga, bet kažkodėl nepasinaudojo naujausiais lenkų istorikų darbais, kad ir Konrado Bobiatyńskio knyga (p. 45–46)⁵, kurie pasitelkė kur kas įvairesnius šaltinius. Kartojama jau seniai paneigta klaida, kad Kėdainių sutartis buvo sudaryta 1655 m. rugpjūčio mėn., o ne kaip iš tikrųjų – spalio mėn.⁶ Keista skaityti, kad Dauguva (*Западна Двина*) teka per Rytų Baltarusiją... (p. 46). Dar keisčiau, kad gana išsamiai rašant apie 1656 m. derybas dėl paliaubų prie Vilniaus ir ukrainiečių poziciją jų atžvilgiu, remtasi tik maždaug pusantro šimto metų senumo Sergejus Solovjovo darbu, faktiškai ignoruojant fundamentalų Jaroslavo Fedoruko naujausią darbą šiuo klausimu bei išsamiai apie tai rašiusį savo tėvynainį Borisą Florià⁷. Aptariant

³Žr.: В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*, т. 7, Київ, 1999, с. 321–326.

⁴...неволею нас у підданство привести важко; ми за свої вольності до останньої людини помremo, žr.: ten pat, p. 296, plačiau žr. p. 289–298.

⁵А. Н. Мальцев, *Россия и Белоруссия в середине XVII века*, Москва, 1974; К. В о б и а т ы ń с к и, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655*, Zabrze, 2004.

⁶Painiojama su Josvainiuose sudarytu preliminarium susitarimu tarp lietuvių ir švedų, po kurio maskvėnai sustabdė savo puolimą Žemaitijos kryptimi. Plačiau žr.: А. Шапока, *1655 metų Кėdainių sutartis, arba švedai Lietuvoje 1655–1656 metais*, Vilnius, 1990; А. Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*, Huddinge, 2006.

⁷Я. Федорук, *Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття*, Київ, 2011; Б. Н. Флоря, *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)*, Москва, 2010; beje, šiais darbais nepasinaudota ir komentuojant dokumentus 105 bei 106, tiesiogiai susijusius su pasiruošimu šioms deryboms (p. 363–370), ir kituose panašiuose.

priežastis, kodėl buvo pradėtos šios derybos, praslysta senas imperinis ir sovietinis teiginys, kad „rytų slavų žemės buvo išvaduotos iš lenkų valdžios“ (p. 46). Matyt, užmiršta, kad baltarusiškos žemės jau keli šimtai metų buvo LDK sudėtyje, kaip ir ukrainietiškos, o lenkų valdytos tik nuo 1569 m. Tad jų „vaduoti“ nuo nieko nereikėjo, šios žemės Maskvos valstybės buvo užgrobtos, nes niekad jai nepriklausė.

Aprašant Švedijos įsijungimą į karą, nemažai dėmesio skirta B. Chmelnickio siekiui suartėti su švedais 1656–1657 m., jo savarankiškai politikai, minima kazokų koalicija su Švedija, Transilvanija ir Brandenburgu, o tai kažkaip labai kertasi su anksčiau išsakytais autorių teiginiais apie didelį kazokų norą suartėti su Maskva ar net integraciją... (p. 46–48). Galiausiai pabaigoje pripažįstama, kad 1654 m. Perejeslavlyje išsikelti tikslai nepasiekti, B. Chmelnickis vykdė savarankišką politiką, o Rusijos suverenitetas *Mažajai Rusijai* greičiau buvo formalus (p. 48).

Įvado pabaigoje leidinio sudarytojas trumpai aptarė skelbiamų šaltinių ankstesnes publikacijas, jų atsiradimo aplinkybes bei paaiškino šio leidinio parengimo principus (p. 49–51). Aptardamas sovietmečio publikacijas, sudarytojas pažymi, kad viena iš priežasčių, kodėl tada vengta skelbti visą panašių šaltinių kompleksą, buvo ideologinė. Nes šie šaltiniai atskleidė toli gražu ne idealius Maskvos ir Ukrainos kazokų santykius, net „valdant ukrainiečių išsivaduojamojo karo vadui ir svarbiausiam „susijungimo“ iniciatoriui“ (turimas galvoje B. Chmelnickis, p. 50). Taigi, rašydamas žodį „susijungimas“ kabutėse, pats sudarytojas pripažįsta, jog tai ideologizuotas terminas. Bet šio skyrelio pirmame sakinyje jis pats rašo apie Rusijos ir Ukrainos *susijungimą* (*воссоединение*, p. 49, nors toks lietuviškas šio žodžio vertimas ne visiškai atspindi tikrąją jo prasmę), taip pritardamas iki šiol Rusijoje vartojamam ideologizuotam terminui. Diskutuotinas sprendimas ir ukrainietiškus dokumentus skelbti remiantis dabartiniais rusiškų šaltinių skelbimo principais (p. 52). Taip tarsi bandoma pagrįsti teiginį, kad Ukraina – tai *Mažoji Rusija*.

Patys dokumentai išdėstyti chronologine tvarka (p. 55–279). Po 137 dokumentų publikacijos seka tikrai išsamūs komentarai su nuorodomis į šaltinius ir istoriografiją (p. 281–390). Toliau esama panaudotų šaltinių saugyklų ir literatūros sąrašų (p. 391–409), trumpo ukrainietiško terminų žodyno (p. 410), santrumpų sąrašo (p. 411), asmenvardžių (p. 412–434) ir vietovardžių (p. 435–445) rodyklių. Leidinio pabaigoje pridėta keletas spalvotų iliustracijų su dokumentuose minimų asmenų portretais bei skelbiamų dokumentų pavyzdžiais.

Savaime suprantama, kad absoliuti dauguma rinkinyje skelbiamų dokumentų pirmiausia susiję su Rusijos ir Ukrainos vadinamojo *Tvano* laikotarpio istorija. Bet mus pirmiausia domina, kiek čia skelbiami šaltiniai susiję su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir konkrečiai Lietuvos istorija. Tad trumpai apžvelgdami čia skelbiamus dokumentus, pirmiausia ir kreipsime dėmesį į tai, kiek jie aktualūs Lietuvos istorijos tyrimams.

Su Lietuva tiesiogiai susiję duomenys pirmą kartą minimi 8 ir 9 dokumentuose, kuriuose 1654 m. kovo mėn. caras B. Chmelnickiui rašo apie gautas žinias, kad LDK etmonas Jonušas Radvila kreipėsi į kazokų pulkininką Ivaną Zolotorenką kviesdamas visiems stačiatikiams likti ištikimiems, ir kad lietuvių daliniai ėjo į Starodubą, bet kazokai su rusų pagalba juos išvijė. Caras nurodė ir ateityje teikti vieni kitiems pagalbą prieš lietuvius. B. Chmelnickis savo ruožtu pareiškė ištikimybę carui, persiuntė jam gundančius J. Radvilos raštus ir paprašė caro patvirtinti visas ankstesnių kunigaikščių ir karalių kazokams duotas teises, laisves, privilegijas bei valdas (dok. 10), nes jei „tavo cariškoji didenybė jų [kazokų ir „viso krikščioniško rusų pasaulio“, tai yra – ukrainiečių] nenužlugins ir neapdovanos visu tuo, [jie] ką nors kvailo sumąstys (*учнут что дурного мыслити*) apie Radvilos viliones“. Ši frazė parodo tikrąją kazokų ir jų etmono ištikimybės carui vertę... Caras, matyt, tai suvokdamas, vėliau ne kartą kvietė kazokus ir jų etmoną nepasiduoti karaliaus Jono Kazimiero ir etmono Jonušo Radvilos vilionėms (dok. 18, 20, 21, 23, 26), paskubėjo patvirtinti tas teises ir laisves, konkrečiai jų nevardydamas (dok. 14).

Caro rašte dėl Kijevo metropolito Silvestro Kosovo atsisakymo skirti Kijeve žemės maskvėnų tvirtovei minimas 1651 m. lietuvių šio miesto užėmimas ir nusiaubimas bei jų palikta tvirtovė, kuri maskvėnams netiko, nes vietovė nesaugi, trūksta vandens (dok. 15). Nuo 1654 m. gegužės mėn. prasideda susirašinėjimas dėl konkrečių karinių reikalų, pvz., carui žygiuojant Smolensko link, į pagalbą siunčiamas Ivano Zolotarenkos vadovaujamas 18 tūkst. kazokų pulkas, bet prašoma, kad ir caras atsiųstų maskvėnų karių į Ukrainą pagalbą prieš lenkus (dok. 28, 29). Įdomu ir tai, kad B. Chmelnickis prašo caro, kad šio kariai neskriaustų užimtų Lietuvos miestų gyventojų, ypač tų, kurie patys pasiduos (dok. 29). Tai, matyt, susiję su tuo, kad jis pats planavo prijungti prie Ukrainos bent jau baltarusiškas LDK žemes⁸.

Birželio pabaigoje caras jau siunčia pirmąsias žinias apie paimtus ar pasidavusius LDK miestus – Dorogobužą, Nevelį ir Belą (dok. 38). Rugpjūčio mėn. pranešama apie paimtus Mstislavlį, Drują ir Glubokoje, apie jų sugriovimą ir išžudytus gyventojus, o štai Dysna pasidavė be kovos. Taip pat nurodoma B. Chmelnickiui pulti lenkų ir lietuvių miestus savo nuožiūra (dok. 45, 49). Iki šiol nepublikuotame rugsėjo pradžios caro rašte B. Chmelnickiui gana smulkiai aprašytas LDK etmono Jonušo Radvilos kariuomenės sutriuškinimas prie Šepelevičių ir bėgančiųjų persekiojimas, taip pat minimas Ozeričių paėmimas ir Gomelio pasidavimas (dok. 52). Spalio pabaigoje caras rašo, kad iki pavasario nutraukia karinę kampaniją, o 1655 m. pavasarį žygiuos už Berezinos į Lietuvą, ir nurodo, kaip kazokai turi ruoštis (dok. 60). Gruodžio viduryje caras pranešė, kad po apgulčių maskvėnams pasidavė Vitebskas ir Surazas (dok. 66).

⁸ Я. Федорук, *min. veik.*, p. 312–322.

Pirmas su LDK susijęs 1655 m. dokumentas yra tik gegužės pabaigos caro raštas, kuriame kiek plačiau aprašyta J. Radvilos vykdyta Mogiliavo apgultis ir kad ji nutraukta, bei kad caras iš Smolensko patraukė į naują žygį (dok. 85). Vėliau plačiai nušviečiami santykiai su Švedija (įdomu tai, kad parengėjai dokumento komentaruose pripažįsta, jog „nuo pat pradžių pastebimos rusų pusės pastangos ieškoti priežasčių karui su Švedija“ (p. 350–351), šiek tiek aprašomos kovos prie Borisovo ir pranešama, kad toliau caras su kariuomene žygiuos prie Vilniaus, o kazokai taip pat turi išžygiuoti prieš lenkus (dok. 88). Kur kas siauriau šie įvykiai išdėstyti tos pačios dienos bojarino Iljos Miloslavskio ir dūmos djako Lariono Lopuchino laiškuose B. Chmelnickiui, tik keista, kad parengėjai dokumentų antraštėse rašo apie lenkų kariuomenę prie Borisovo, nors pačiuose šaltiniuose daugiau minimi lietuviai (tai būdinga ir kitur, dok. 89, 90). Liepos viduryje caras informuoja apie Veližo pasidavimą bei jo gyventojų priesaiką carui ir apie I. Zolotarenkos kazokų įvykdytą Svisločės užėmimą bei jos nusiaubimą (dok. 91). Liepos 31 / rugpjūčio 10 d. caras savo rašte rašo, kad jo kariai ir I. Zolotarenkos kazokai sutriuškino prie Vilniaus abiejų LDK etmonų kariuomenes ir užėmė LDK sostinę bei jis pats išvyksta į Vilnių iš Kropivnos kaimo (dok. 92). Deja, nieko naujo iš šio neinformatyvaus dokumento nesužinome apie Vilniaus užėmimą. Dok. 93 šiek tiek aprašytos kovos prie Senojo Bychovo. Kovos prie šio miesto bei kazokų ir partizanų / plėšikų savivaliavimas (*воровство завел*) baltarusiškose LDK žemėse, kaip jie puldinėjo rusų karius ir vietinius gyventojus, plačiai aprašyta 1656 m. vasario mėn. (dok. 101). Daug medžiagos apie tarpautinius bei vietinius santykius tarp kazokų ir maskvėnų ukrainietiškos ir baltarusiškose žemėse pateikta 105 dok. (jau anksčiau publikuotas). Kitame caro rašte (dok. 106) aprašytas pasiruošimas deryboms dėl paliaubų su lenkais ir lietuviais bei karui su švedais. O atsakydamas į jį B. Chmelnickis dviejuose laiškuose carui bei bojarinui Borisui Morozovui rašė, kad caras nepasiduotų lenkų pažadams ir vilionėms, nes jie nori apgauti ir ieško visur pagalbos prieš kazokus, maskvėnus ir stačiatikybę, prašė jį informuoti apie derybas bei teigė, kad būsima Rusijos / Ukrainos siena su Lenkija turėtų eiti palei Vyslą iki pat „Vengrijos“ (dok. 107–109). Caras atsakyme pasižadėjo būti visų stačiatikių gynėju ir nepalikti jų nelaimėje (dok. 111). Rugpjūčio pradžioje B. Chmelnickis rašė carui, kad siunčia pasiuntinius dalyvauti maskvėnų delegacijos sudėtyje derybose su lenkais ir lietuviais prie Vilniaus ir vėl įspėjo dėl lenkų klastų bei prašė globoti stačiatikius, o bojarino B. Morozovo prašė prieš carą užtarti dėl šių kazokų pasiuntinių (dok. 112, 113). Rugpjūčio pabaigoje caras reikalavo, kad B. Chmelnickis išstardytų ir nubaustų du kazokų šimtininkus iš Šklovo už maištingas ir melagingas kalbas (dok. 115). Po prie Vilniaus, Nemėžyje, pasibaigusios derybų B. Chmelnickis vėl rašė carui, kad nepasitikėtų lenkais, kad jie apgaus, kad paliaubų jiems reikia atsigauti, sukaupti jėgas ir sudaryti antimaskvietišką koaliciją, ir prašė caro ir toliau ginti stačiatikius (dok. 119). 1657 m. kovo mėn. B. Chmelnickis teisinosi carui, kad lenkus jis puola ne norėdamas Djordį Rakocij, Transilvanijos kunigaikštį,

pasodinti į Lenkijos sostą, o kad lenkai puldinėjo ukrainiečių miestus, vėl carui aiškino, kad lenkai šio niekad neišrinks savo valdovu, o pažadėjo carui tai tik norėdami atsikvėpti. B. Chmelnickis taip pat informavo carą, kad nebeturėdami maisto galiausiai kazokams ir maskvėnams pasidavė Senojo Bychovo gynėjai (dok. 125). Tuo pat metu jis prašė caro, kad už J. Radvilos našlės tėvo Vasilijaus Lupulo nuopelnus jai būtų grąžintos jos velionio vyro valdos, tarp kurių minimi ir Orla, Zabłudovas, Liubečas, Kėdainiai ir kt., o taip pat duotų karališkąsias valdas, tarp kurių minimos ir Vilkija su Rietavu, kurių, kaip ir Kėdainių, maskvėnai net nevaldė (dok. 126). Gegužės pradžioje B. Chmelnickis savo laiške vėl dėl visų stačiatikius ištikusių nelaimių kaltino lenkus ir rašė, kaip jie kursto turkus ir totorius kariauti su stačiatikiais (dok. 128). Atsakomajame rašte caras nurodė kiek įmanoma vengti karo su turkais, o jei šie vis dėlto pulytų, tai gintis (dok. 129). Liepos mėn., viename savo paskutinių laiškų B. Chmelnickis, plačiai apžvelgęs tarptautinę situaciją regione, paminėjęs, kad švedai nori taikos su Maskva ir pasisiūlęs tarpininkauti, jei caras panorės derėtis, caro prašė pagalbos prieš lenkus ir totorius (dok. 131). Jau po B. Chmelnickio mirties kazokų vadovybei adresuotuose raštuose caras žadėjo pagalbą prieš totorius ir lenkus, pranešė apie savo pasiuntinius, siunčiamus į naujo kazokų etmono rinkimus bei pranešė, kad sutiks taikytis arba su švedais, arba lenkais ir lietuviais, jei kurie nors iš jų tikrai to panorės, bei sutiks su maskvėnų sąlygomis, taip pat prašė kazokų pranešti, jei ką apie tokius priešų ketinimus daugiau sužinos (dok. 136 ir 137).

Tad ką galima apibendrinant pasakyti apie šią naują maskviečių istorikų parengtą XVII a. vidurio šaltinių publikaciją? Nors dauguma čia skelbiamų šaltinių istorikams buvo žinomi iš įvairių ankstesnių publikacijų, bet kaip ir kiekvienas naujas šaltinių rinkinys, ypač tikslingai sudarytas iš tokios pat rūšies dokumentų, šiuo atveju – laiškų, taip pat ir aptariamas šioje recenzijoje, yra savaiame vertingas. Vienoje vietoje surinktas Maskvos valdovo ir Ukrainos kazokų vado susirašinėjimas padės tyrėjams susidaryti išsamę vaizdą, kaip buvo priimami vienokie ar kitokie kariniai ir politiniai sprendimai XVII a. viduryje Vidurio–Rytų Europoje vykusio konflikto metu. Reikia pripažinti labai didelį parengėjų darbą rengiant išsamius šaltinių komentarus. Iš kitos pusės, regis, jie kiek persistengė aiškindami teksto ypatybes, nes kai kurie dokumentai perkrauti iš esmės istorikui mažai reikšmingais aiškinimais, kurie apsunkina teksto skaitymą. Ko gero, tai buvo galima padaryti kur kas paprasčiau. Na, bet tai parengėjų sprendimas ir su juo tenka sutikti bei laukti kitų žadamų tomų.

Elmantas Meilus
(Lietuvos istorijos institutas)